

25367

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Lappland

Nyeplogs sn

Vikberg, Göta. 1963.

20/11 63.

ULMA: s frågel. H. 81 Matlagning.

27 H. 40

25367

Svar på frågelista M. 81.

Frågor om Matlagning.

1. Här har det alltid betat: "Laga mat." Ibland har det på dialekt sagts: "Rust till mat'n." "Rust" kommer av rusta = bereda sig, och sagt som befallning av husbonden t. ex. blir det även: "Rust till mat'n" som betyder: "Ge mig nu mat!"

2. Se ovan!

3. Att göra maten smakligare och fetare har betat: sovla eller "ha i nåt sovel."

Efterlängtat mat, lyst-mat har här förut kunnat uttryckas så: "Att vara löss'n" - om blivande mammor mest. Dialektorden försvinna mer och mer, så nu säger de flesta "att vara lysten" efter någon speciell mat.

4/ Beträffningar för tillruda dålig mat.
har jag ej hört andra uttryck
än: "Röra ihop," "slabba ihop." -
"Sörpa" är ko-mat.

5/ "Bondmat," - "herrskepsmat," förr.
Nu talar man om humanskost
och t.ex. söndags-middag.

6/ ? ?

7/ Man åt saltfisk el. salt-plättar
för att i drömmen få se sin
tillkommande erbjuda vatten.
Saltplättar - recept: 1 msk. vatten,
1 msk. mjöl, 1 msk. fint salt
gräddas till liten "plätta," som
förtärs omedelbart före säng-
gåendet. Effektivt att bli
förstig av. Drömmarnas pålitlig-
het kan jag inte garantera.

8/ Ej lagad mat: Rikött, råfisk. De
andra uttrycken finns ej här.

8/ Lagad mat = kokt mat, stekt mat,
kokt kött och potatis t.ex.

Ordet "torräta" förekommer inte här
i annan mening än vad som kan
utläsas av ordet, alltså att äta
torrt kött, torkad fisk och inte
ha något att dricka till. På
någon tid säger ^{man} (Förskaffning, var-
vid menas kall mat, som man
har med sig till skogs vid slätter
t.ex.

9/ Koka, kokat, kokad, kokt, kokar.

Vi använder ordet koka i alla
sammanslagningar, där det påfordras.

Koka kött, koka välling, koka kaffe,
pannan har kokat upp - el. över.

Potatisen kokar, gröten är kokt.
Andra betydelser av ordet vet jag
inte om i våra bygder.

10/ "Sjuda" användes på samma sätt
som verbet koka. Sjuda är ju att

upphetta något till ett gradtal
nära kokpunkten. - Arjeplogs-dia-
lekten har ej när annan bety-
delse av ordet junda än den rikt-
tiga. "Koka sakta" heter koka
sakta. Jag har aldrig hört något
annat.

11/ "Uppkok" heter "att koka upp,"
hos oss: "Kok upp mjölka!" t. ex. —
"Sön" är den våtska, som blir kvar
i fåhusgrutan, när man tagit upp
kött, som värmts upp i det heta
event. kokande vattnet. Hörs ej
numera. För var ladugårdarna
kalla och korna behövde något
varmt emellanåt.

12/ Puttra = bubbla, pottra.

13/ "Hå kokas." "Nu kok hå." "Hå
14/ kokas över." "Stagga" har jag aldrig
hört användas i samband med kok-
ning av något slag. Därmost har

14/ jag ofta hört äldre personer säga om en ungdom, att hon eller han "håll på stagg växten," vilket betyder att personen i fråga snart har vuxit färdigt, håller på att bli fullvuxen.

15/ Lägga i grytan. = "hä i gryta" el. "he i mi gryta." Lyfta grytan = "löft å gryta." Smälta heter både smälta, skira och kläcka hos oss.

Avreda = göra en smälta, en smältdeg. Avredning = smälta el. avredning. Röra om. = röra, tvära. Vispa = vispa. Skumma = "skum å" eller "ös å" flott f. ex.

Koka potatis = "sätt opp potaten." Lägga upp maten = "ös opp." Servera = "sätt fram" men även servera.

16/ Steka används och har använts i alla sammanhang där stekning förekommer. För hård stekning

el. ovarsam sådan benämns ibland
"schwint" = vidbränt. Bryna heter
bryna. Halstra är ett modernare
begrepp. Halstra heter halstra även
här.

17/ Stek är ett gammalt ord, som
brukats i alla generationer. När
man för ett 50-tal år sedan tala-
de om stek, tänkte man först och
främst på ren-steken. När en
ren slaktades, så såldes alltid
stekarna till köpmännen från
kusten t. ex. Det övriga köttet på
djuret kallades och kallas än
ibland små-kött. I senare tid
har ordet stek fått en vidare be-
tydelse. Karstek, grytstek t. ex. —
Man stekte mest kött i små tunna
skivor ovanpå spisen el. över elden
i någon stekpanna. Större köttbitar
kokades helst. Potatis stoppades

ibland
i den heta askan och stektes. Medan
inga järnspiror funnos måste all
stekning ske över eller vid öppen
eld. Men redan stektes hela ren-
bogar eller ^{ren} "ridor" i ugnen. Grytstek-
ning är ett senare "påfund."

18/ Jag har redan sagt något om att
ridbränna. Detta heter svenska eller
schwena, "Vällingen ha schwene."

19/ Söta = sockra, socker.

Brunt socker och kausks norsk
sirap - annars fick de klara sig utan.
Det bör antecknas, att bebyggelsen i våra
trakter, den fasta bebyggelsen inte
är så gammal. Under gruvdriften
i Vasafjäll på 16-1700-talen var
det mycket folk i facken, men
sen gruvan lades ner 1810 blev det
ej så många familjer kvar utom
nomaderna. Deras präktiga tänder
bevisade nog, att de svänt litet
socker.

20. Salt heter salt och har alltid betat salt trår. Mina förfäder tråntade salt vid sina provianteringsresor till Piteå och Skellefteå. Det var grovt salt. Detta måste krossas i en särskild träskål med en rund sten, saltsten för att användas i smöret t.ex. Så gjorde man med saltet ända i på 1900 talet i dessa bygder. Salt att bruka vid kokning av fisk och kött t.ex. förvarades vanligen i en speciell trälåda, som kan hängas på väggen. Den kallades "salt-racka", och heter så än, där den finns kvar. Jag har en sådan.

21/ Sälta är salt-laks. Uklaka = urvattnad. "Vattulägg" = vattna ur el. placera i vatten för saltets utdragande.

22/ Makraster = makbitar, makraster. Har

22/ ej hört något annat. En omskrivning
av matresten = "hä som är kvar."
Ex. "Va ska jag göra va hä som är kvar?"
'Skovor i gryta' betyder skovor eller
"skoven". De andra orden i denna
fråga finns ej i vår dialekt.

B. Redskap.

23. "Kok - kärula" = kokkärl, "matkärula" = matkärl, "köks - kärula" = kökskärl, köksutrustning.

24/ Kittel är levande i målet.

Kittel, kitteln, (kittla^s = flural.)

Kittel var en koppar-kittel med handtag över. Kunde hängas på krok över elden. Handtaget på kitteln hetade "fatane." Öra heter öra. Det fanns kopparkittlar på tre ben, men inte ofta i större mängd. "Fatane" var fäst vid kittelns öron och kunde fallas ner mot kittelns kant, men "fatane" var ej löstagbart. Ibland

24.

användes pampot eller grytfot om kitteln råkat förlora handtaget genom olyckshändelse. För avlyftande från ilden användes grytkrok. Några fodral användes aldrig här.

Speciella namn på kittlar på grund av deras användning har jag ej hört utom "tjärkittel." En sådan att ha tjära i vid vullning av skidor, stöttingar m.m. därför att en kopparkittel är lätt att värma upp även vid utombuseldning.

25

Gryta har använts och används fortfarande både i praktik och teori. Man sa järngryta och malngryta, hänggryta fotpanna = fotgryta, skaftgryta, aderton-karns-gryta, storgryta, fåhusgryta, värmgryta. Handtag på gryta = fotan, grytskaft, grepar. Grytorna förvarades i grytbänk elgrytskåp.

ULMA 25367. Göta Vikberg. 1963
LPL. ARJEPLOG
Frgl. M 81

26/ ?

27/ Man satte väl knappast en rotig kittel eller gryta på bordet utan öste upp innehållt i en träskål el. dyl. På den öppna spisens stora yta, hade man ganska stort utrymme, varför man kunde lyfta kokkärl utan från elden utan speciella underlag. Fanns något, så hette det väl grytbräda.

28/ Grötvip, svara, grötlev, grötshid, vip, risvip.

29/ Vispar gjordes före av björk-kvistar på våren när björken "lojer." Sådana vispar användas än i flera hem.

30/ "Slev" har varit och är fortfarande levande i språket, ej sleve - men "sleva" i bestämd form.

31/ Klubba = stamp el. stöt.

32/ Halster fanns ej i äldre tider. När våra förfäder "halstrade" fisk t. ex. spetsades denna på en smal

32/ Björkpinnar "spett" och placerades
på lämpligt avstånd från brasan =
"steka på spett." Så gör vi ännu, då
vi är ute för nöjes skull i naturen.

33/ Stekpanna har funnits och finns
än. Den hade tre ben och var gjord
av gjutjärn. Den kallades "kastkull"
i våra bygder. På grund av benen,
var den lätt att ställa direkt i
elden eller glöden. Stekpanna utan
fötter märkte som regel placeras
på en "pannfot."

34/ ? Aldrig hört nämnas.

35/ ? " " "

36/ ? " " "

37/ Välling = välling, långt ä kort l.

38/ Vatto-välling, klump = klickra.
"vällingen är klickri," el. "grötan har
klickren."

39/ Vattovälling, "meso" = vassa, meso-
välling, mjölk-välling.

40. Kornmjölsrälling, mjölrälling, blod-
rälling. Den sista bestod av vatten,
renblod, fett-bitar, bitar av rensom
och bladmage och salt. Smaklig och
närande. Avreddes med litet mjöl.

41. Klimprälling el. klimpmjölk. Brukas
än.

42. ? ?

43. Gröt heter gröt. Gröten äts och
ätes än med mjölk till "grötsovl";
ibland med "smör-brunn," ibland
med litet lingonsylt som extra till-
sats. Gröten kan vara tjockare och
tunnare, men aldrig bär vi den
till skogen på räfs-skaffet.

44. Tunn gröt är tunn-gröt.

45. Mjölk-gröt, vattugröt, "miso-gröt" =
vassle-gröt.

46. Bark-gröt, blåbärsgröt, mjölgröt.
Lags-gryn kan möjligen ha funnits.

47. ? 48 ?

13

Tibland hade man
mjölk till gröt-
sovl.

Palt.

14.

49. Palt är ett ord, som lever högt i vårt mål. Vi gör fläskpalt, potatispalt, vete mjölspalt och blodpalt.

50. I äldre tider hade de inte råd att koka palt av vete mjöl, men då man under gymrramma är kunde så och skörda korn, som man både tröskade och malde hemma, så fanns det kornmjöl, varför man mest gjorde palt av kornmjöl. Palt är som regel mest klötförmig, inymmerhet när man bakar in fläskfäringar i den. Palt enbart av mjöl, mjölk & salt göres däremot både klötförmig och tillplattad. Kokt potatismos och riven potatis går mycket bra att blanda i "paltdegen." Då behövs mindre mjölmängd och palten blir mera lättsmält. Palten läggs ner i kokande vatten och

ULMA 25367. Göta Vikberg. 1963

LPL. ARJEPLOG

Frgl. M 81

får koka, tills den flyter upp. Vi äter den tillsammans med smör, lingon-nylt, ~~fläsk~~ stekt fläsk, var och en efter sin smak. Man kan också ha en vanlig vitrys tillsammans med fläskstekt eller smörstekt som paltsovel. Före i tiden då det inte var vardagsmat med fläsk, så stekte de ren fett, vilket var lättare att överkomma.

Pannkaka.

- 51 Pannkaka har hetat pannkaka, "pannkako", inget annat, event. plättar.
- 52 Pannkaka gräddades väl mest i en stekpanna. Det är möjligt och troligt att pannkaka även gräddades på stenhäll, men jag minns det inte. Jag har ej heller hört något om näver eller kålblad som underlag. Kakan användes väl mest med kniv eller annat redskap. Tivverhuggarna

52. plögade vara skickliga att vända pannkakor med kast, men det sättet praktiserades ej så ofta av kvinnorna.

53. Rä-mjölkspannkaka, vetemjölspannkaka, potatispannkaka, (rom-pannkaka = Fiskrom, helst röding el. laxrom krossades och vispades samman med mjölk el. vatten samt mjöl. Gräddades som vanlig pannkaka.)

54. Loppa har också alltid betat soppor. Man har kokat olika slag av soppor:

55 kött-soppa, fisk-soppa, fruktsoppa,

56 sagogröns-soppa, tummare och tjockare, men några andra namn, såsom den vi räknat upp, finns inte i vårt mål och har aldrig funnits.

Kött-soppa betyder ibland den buljong man får av ^xkokt ren- eller annat kött. "Kött-soppa" är också buljong med köttbitar, gröns, morötter och kålrötter i. (x. vid kokning av)

56. Poppklump tillreddes av mjölk och mjöl. De lades med sked nr i den kokande vätskan, vare sig den bestod av mjölk eller ~~buljong~~ buljong. En god klump till köttsoffa får man, om man tar litet av den hetta u. kokande buljongen i en skål, tillsätter litet salt & socker, och mjöl i röres. Sen placeras små klumpar i "soppa". Denna får koka en stund och nu är den färdig att serveras. Smaklig rätt.
Klump kokas alltså direkt i den flytande massa, med vilken den skall föräras.

57 Se ovan! nr. 54, 55, 56.

58 ? 59 ?

60 Finns ej i vårt medvetande.

61 Hos oss växer egentligen bara lingon, hjortron och blåbär. Därav gjordes alltid sylt utom de bär, som förärdades alldeles färska. Om de äts tillsammans med mjölk så hette det,

forts.
61 att man åt 'bär och mjölk' - eller i
annan form 'sylt och mjölk'. Några
andra namn på dylika maträtter
vet vi inte om. Ett litet tillägg: På
grund av bristen på socker i äldre
tider, så var det nog mest lingon
som förvarades för längre perioder.
De voro och äro ju mest hållbara.
De rensades så som jag en gång
föret omtalad. Bären förvarades
hela eller syltade - ej mosade här
i trakten.

62. Om bruna böror fanns här att köpa
i mitten på 1800 talet vet ingen här
nu, men när jag var liten alltså i
början av 1900-talet, då kunde man
bli bjuden på bruna böror och stekt
fläsk. Den enda här då kända mat-
rätten med böror. Ibland utbyttes
stekt fläsk mot kokt renkött. Det
var söndags - middags - mat.

63. Inga slag av ärtor odlades här eller voro kända av folket här i forna tider.

64. Kål och andra grönsaker voro o-kända här. Rovor och kålrötter såddes var nog de första rotfrukter, som blev bekanta här. De små åkerlapparna "besåddes" mest av korn och potatis.

65. Rororna äts oftast i rå form. Man skrapade med kniv tunna skivor. Det kallades att "skrapa roven." Man kokte rovor tillsammans med renkött och styckena äts samtidigt med köttet. Det var väl en förebild till nutidens grönsaker, som läggas omkring en grytstek t. ex.

66. Se ovan! 65.

67. Potatis-skal hetta och heter "potatis-skal." Skala potatis är skala potatis, likaväl som oskalad dito kallas 'oskalad.'

ULMA 25367. Göta Vikberg. 1963
LPL. ARJEPLOG
Frgl. M 81

67.

forks.
 Fin och god potatis, kokt, säges vara
 "mjölig." Finns inget annat uttryck.
 De gånger man gjorde och gör po-
 tatismos, så heter det potatis-
 mos. Vi ha inget annat namn
 på den växten än det rätta, och
 därför prata vi aldrig om "pärna"
 eller "pampoffler." Det förekommer
 att vi i vår dialekt förkortar en
 del substantiv, och därför kan det
 t. ex. heta "en potat" i st. f. en
 potatis och i flertal "potaten"
 i st. f. potatisar.

68.

Nej.

69.

Kökött, kalvkött, renkött, älgkött, får-
 kött. Slegt kött, magr-kött, björn-
 kött. Där har vi våra namn på
 kött av olika slag och så har
 det varit från fordom. Järpkött
 betyder antingen det verkliga köttet
 av järpe eller också en liten ljus

- forks.
- 69 del av bröstköttet på fjäderhona t. ex.
- 70 Vid slakt åt man färskt kött, kokt eller stekt, vilken ästid det vara månne. Större parten av djuret måste givetvis saltas eller torkas för att kunna bevaras — (om det blev något över.)
71. Hänvisar till vad jag förut sagt om tillredning av kött. Kokt potatis hörde till. Potatis stektes ibland i het aska, men det var mera för nöjes skull, när man hade gott om tid.
72. Nej! Köttspadet dracks både som buljong och gjordes soppa av medelst en avredning eller som förut nämnts med "klimp."
73. Fläsk heter hos oss fläsk och i bestämd form fläsket el. "fläsken." Om fläsk har någon annan betydelse än vad som verkligen menas med ordet, så är väl det senare

- forts.
73. tiders påfund att t. ex. säga om en väl- född person att han är "fläskig." 22.
74. Ett stycke fläsk är ett "fläsk- stycke". Fläksväl = "fläskskinn."
75. Amerikanskt fläsk kom till våra trakter i min barndom eller kanske tidigare - alltså i slutet av 1800 och i början av 1900 talet. Fläsket äts som sovel till bröd av karlarna i timmer skogen t. ex. Ibland stektes det framför elden, ibland kokades det tillsammans med kött.
76. Se ovan!
77. Korv heter korv. Jag har ej hört någon annan betydelse än den i riks- språket. Här i bygden gjordes fordom inte köttkorv. Endast blod- korv. Recept på densamma: $\frac{1}{2}$ l. blod 0,4 l. vatten eller mjölk, rågmjöl och vete- mjöl i lämplig mängd, salt, ~~tät utpip-~~
pat

77

ett par matskedar snar, om man hade
 mån, finbackad mjötagg eller fett
 av någon annan del hos renen eller
 nötkreaturet. Alltammans rördes
 ihop och placrades medelst ett
 korvhorn i rengjorda djurtarmar
 eller hopsyddade vom - stycken.
 Korvarna lades ner i kokande sal-
 tat vatten, fick koka tills de var
 genom-kokta.

Under hungårarna 1867 - 68 var
 det som alla vet ont om säd, bröd
 och mjöl och då plockades skägg-
 lav som rensades och behandlades
 på ett speciellt sätt. När min mor-
 mor gjorde blodkorv stoppade
 hon även in ett stycke skägg-
 lav i korvskinnat, har min mor
 berättat. Lavens föresakade
 att korvinnhållet fick fastare
 form och blev smakligare.

ULMA 25367. Göta Vikberg. 1963

LPL. ARJEPLOG

Frgl. M 81

23

78. Sylta fanns ej i språket. Men man gjorde dock av kalv- huvud och ben och mindre fina köttbitar en sylta, men den kallades då i gamla tider "kalvodans."

Beständsdelarna kokades våt, sen plockades alla mjuka delar från bensen, skars i tärningar, placerades i gryta och blandades med det vilade spadet, salt & peppar tillsattes, massan uppvärmdes, rördes om med stav och avkyldes sedan i lämpliga kärl.

79. Pölsa okänt i gamla dagar.

80. En stadig träskål användes för att hacka lungor i till mss & ex. Man hade även ett redigt träkråg att hacka kött i. Redskapet att hacka med var en stor kniv eller ännu bättre en mindre yxa d. *speciellt*

81. Ätliga märkbor kallades både "inmat"

81. och "inna-mat." En maträtt, som bestod av lunga, hjärta, fett, och diverse köttbitar ^{som} hackades samman kokades sedan och äts tillsammans med kokt potatis. Något namn kan jag inte ge på rätten - möjligen "köttmos."

82 "Lungmos" avrättades på samma sätt som föregående men bestod endast av lungor.

83. Blodpalt heter blodpalt. Den tillverkas av blod, vatten el. mjölk grövre och finare mjöl + salt. Den bearbetas tills den anses hållbar att koka. Lägg i kokande saltat vatten.

Förr bakades bröd med blod i = Paltbröd el. blodbröd.

84 Blodkorv är blodkorv med eller utan fett.

85 Blodpannkaka görs och gjordes

ULMA 25367. Göta Vikberg. 1963
LPL. ARJEPLOG
Frgl. M 81

85 av blod, mjölk, salt litet peppar, smak 26.
av socker el. sirap, mjöl, gräddas
i ugn eller plättlagg. Serveras
med smör, sylt eller vitsis.

86 ?

87 ?

88 ?

89 ?

90. "Blöta" utgör tunt eller gott kraf-
tigt bröd, som läggs i kokande
mjölk och vattublandning,
saltat litet, får bli ordentligt
uppmjukat, öses upp med
hålslev, ätes genast med
smör såsom "sovel" eller
smör och strösocker. "Blöta"
kan också doppas i buljong.

91 ?

92. Sill, flertalsform ibland "silla",
därmed menades sill i allmänhet,
både ute i havet och i en trä-
trumma.

92. Till kunde fås från Norge. Den äts 27.
93. väl mest som "gravad." Kunde även både stekas & kokas.
94. Ljofågslägg kunde man bitta. Men ägg i matlagningen var nog rätt sällsynt i forna tider.
95. De antika kryddor, som fanns helts kryddor. Nu säger vi på vår dialekt: "Krydd"-ental, flertal = "krydden." Att krydda = "krydd." Maten är "krydde." "Nu ska jag ha krydden."
96. Senap, peppar, (ingefära = "in-fjälä")
97. ? ?
98. Salt: salt-racka. Kryddor i övrigt förvarades i burkar av något slag.

Slut.